

ХАМІТОВ

Назіп Віленович — член-кореспондент НАН України, провідний науковий співробітник відділу філософської антропології Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

ФІЛОСОФСЬКЕ МИСТЕЦТВО ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ І ДИСКУСІЇ ЩОДО РОЗВИТКУ ГУМАНІТАРНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ

У статті обстоюється ідея, що розвиток гуманітарної сфери країни світоглядно спрямовується філософією цієї країни у поліфонії її проявів у культурі — і теоретичною філософією, і філософським мистецтвом. Автор доводить продуктивність підходів філософського мистецтва Григорія Сковороди для розв'язання суперечності в дискусіях представників державницько-соціальної і ліберальної стратегій розвитку гуманітарної сфери України. Констатовано необхідність і можливість гармонійного розв'язання цієї суперечності в діалозі, шляхом виходу на метапозицію і знаходження балансу між крайнощами. Показано, що це глибинно відповідає архетипам української культури, виразником і творцем яких був Григорій Сковорода та послідовники його традиції.

Ключові слова: Григорій Сковорода, гуманітарна сфера, філософія, філософське мистецтво, теоретична філософія, есеїстична філософія, філософська публіцистика, гуманізм, сродна праця, метаантропологія, метаантропологічний потенціалізм, людиноцентризм, світоглядна толерантність, персоналізм, кордоцентризм.

Бери вершину і матимеш середину.
Григорій Сковорода

Сковорода стоїть у центрі
української духовної історії.
Дмитро Чижевський

Поезія Буття тільки-но почалася,
і це — Людина.
Мартін Гайдеггер

Проблема

Для України як демократичного суспільства вищою цінністю і метою є розвиток людини, який можна розуміти як вільне розкриття потенцій особистості в проєкті гуманістичної самореалізації без шкоди для іншої особистості та суспільства. Це глибинно відповідає архетипам української культури,

яскраво і глибоко проявленим у гуманістичній і персоналістичній філософії людини Григорія Сковороди. Тому, осмислюючи проблематику розвитку сучасної гуманітарної сфери, вважаю за необхідне спиратися на світоглядні підходи великого українського мислителя.

Проте в історії нашої країни було багато мислителів, у творчості яких проявилися архетипи української культури. Чому для нас важливий саме Г. Сковорода? Унікальність філософа полягає в тому, що він не лише виразив архетипи української культури в своїх текстах, вони промовляли і в його житті. Більше того, він створив навколо себе унікальну гуманітарну сферу, яка мала і особистісні, і комунікативні виміри і «мандрувала» разом із ним, з його учнями й прихильниками. Гуманітарна сфера, яку Г. Сковорода формував своїм життям і творчістю — це виклик офіційній гуманітарній сфері тогочасної Російської імперії. Саме остання постає тим «світом», який його «ловив, але не спіймав».

Що ж є таке у філософії Г. Сковороди, що вона здатна стати важливою і цінною для розвитку гуманітарної сфери сучасної України? Нижче ми пошукаємо відповіді на це питання, а поки що зупинимось на визначенні гуманітарної сфери.

Так що таке гуманітарна сфера за своєю природою? Які складові має? Передусім слід усвідомити, що в сучасному світі найчастіше йдеться про гуманітарну сферу не людства загалом, а країн, інколи — союзів країн.

Гуманітарна сфера певної країни — це простір взаємодії людської особистості і суспільства в конкретних цивілізаційних умовах. Чим більш гуманістичною, демократичною і суб'єктною є країна, тим більше прав і можливостей отримує кожна особистість в умовах постійних загроз і викликів, особливо в сучасному кризовому світі. Можливості й права особистості мають тілесний вимір, що потребує певного життєзабезпечення, і духовно-душевний вимір, динаміка якого означає те, що ми виражаємо як *самореалізацію і розвиток людини*. Важливо усвідомити, що в ситуації війни маємо акцент не лише на самореалізації і

розвитку, а й на безпеці людини, на забезпеченні її базових потреб, що разом і складає мету гуманітарної сфери сучасної України. Тому **гуманітарну сферу можна визначити як сферу безпеки, самореалізації й розвитку людини.**

Опоненти можуть зазначити, що в ситуації війни включення розвитку людини в межі гуманітарної сфери є *надмірним* — до цього слід повернутися лише у повоєнний час. На це можна відповісти так: навіть в умовах війни і кризових станів ми не можемо нехтувати розвитком людини, більше того, слід робити акцент на духовному розвитку й проясненні ціннісних позицій. Без такого розвитку й прояснення громадяни країни, що перебуває у стані війни, втрачають світоглядну стійкість і, зрештою, стійкість в усіх інших виявах, в тому числі й на полі бою [1]. В цьому плані Г. Сковорода дає нам приклад дивовижної духовної стійкості і мужності, що поєднані з мудрістю як здатністю долати обставини життя, не вступаючи в зайві конфліктні стани з собою та Іншим. Причому філософ виявляв цю *комунікативну мудрість* без зради глибинним цінностям і моральним принципам, своїй «сродній праці» і сродному шляху життя. Показово, що це стає органічним змістом усіх його творів [2–4].

На шляху прояснення світоглядного й методологічного значення філософії Г. Сковороди для розвитку сучасної гуманітарної сфери України ми стикаємося з суперечністю, яка здатна як сприяти цьому розвитку, так і зруйнувати його.

Чим глибше ми розмірковуємо над питанням *розвитку* гуманітарної сфери, тим більше усвідомлюємо, що воно є доволі непростим й породжує сьогодні глибокі дискусії, які часто залишаються недостатньо публічно проявленими, але від цього не втрачають своєї глибини і гостроти. Дискусії щодо розвитку гуманітарної сфери в Україні — це передусім дискусії представників двох головних стратегій такого розвитку та їх втілення в політиці і практиці життя. Ці стратегії умовно можна назвати **державницько-соціальною** і **ліберальною**. Вони з необхідністю вступають у суперечність, адже відображають супереч-

ність *есенціальної* й *екзистенціальної* парадигм розуміння людини, зв'язку її сутності та існування. Есенціальна парадигма (від лат. *essentia* — сутність) означає проголошення якоїсь однієї «сутності, яка визначає існування будь-якої людини» [5, с. 85], екзистенціальна парадигма (від лат. *existentia* — існування) відкидає спільну «для всіх сутність, яка фатально скеровує нашу долю, від вибору проекту життя залежать наші сутнісні можливості та їх реалізація» [5, с. 85]. Державницько-соціальна стратегія розвитку гуманітарної сфери укорінена в есенціальній парадигмі, а ліберальна — в екзистенціальній.

Державницько-соціальна стратегія означає, що розвиток гуманітарної сфери спрямовується передусім державою, яка бере на себе обов'язок забезпечувати людині і самореалізацію, і безпеку, лише частково делегуючи ці функції громадянському суспільству. Держава в цьому випадку ставиться до своїх громадян, як турботлива, але авторитарна мати, яка чітко відмірює *необхідний* «мінімум гуманітарності», який у кризові періоди стає й *достатнім*.

Ліберальна стратегія означає, що кожна людина створює навколо себе власну гуманітарну сферу, розвиток якої не суперечить законам і не шкодить іншим. Розвиток гуманітарної сфери — це передусім особистісний розвиток людини, яка сама окреслює мету і способи цього розвитку. Держава надає для цього можливості, а не ресурси; вона опікується лише дотриманням закону, дистанціюючись від патерналізму. Ліберальна стратегія гуманітарної сфери передбачає, що саме особистості, які вступають у стосунки, формують і розвивають гуманітарні сфери сімей, колективів, спільнот. Ці *колективні гуманітарні сфери* формуються в синергії їхніх членів.

Для України як посттоталітарної країни актуальним є рух від державницько-соціальної парадигми розвитку гуманітарної сфери, яка корелює з авторитаризмом і тоталітаризмом, до ліберальної, що зазвичай асоціюється з демократією. При цьому ми повинні розуміти, що рафінований лібералізм як парадигма і стратегія розвитку гуманітарної сфери в умо-

вах сучасної України може призвести до занепаду цієї сфери, більше того, до занурення у хаос — враховуючи ситуацію війни й складність повоєнного відновлення. Це зумовлює сьогодні акцент на державницько-соціальній стратегії. Однак навіть після завершення повоєнного відновлення така стратегія не може бути відкинута і повністю замінена ліберальною. Аналіз усієї української історії, української ментальності і культури показує, що для українця особистісна реалізація завжди відбувалася в контексті взаємодії зі спільнотою. Тому **ми можемо припустити необхідність і можливість гармонійного розв'язання суперечності між державницько-соціальною і ліберальною стратегіями розвитку гуманітарної сфери України, знаходження балансу між ними.** Таке розв'язання ми можемо побачити в житті і творчості Григорія Сковороди — залишаючись відстороненим філософом-мандрівником, він знову й знову поєднувався з людьми, яким були цікаві його міркування, разом з віршами і афоризмами в його вченні важливе місце посідають діалоги, герої яких *разом шукають істину* і знаходять її у сердечній взаємодії. Це відбувається тому, що у філософії Г. Сковороди ми знаходимо гармонійне поєднання есенціальної й екзистенціальної парадигм, розв'язання суперечності між ними без *антагонізму*, що значною мірою відбувається завдяки образно-художньому проникненню в буття людини і відносини між людьми.

Спробуємо розгорнути цей підхід, спираючись на стрижневі ідеї Г. Сковороди та усвідомлюючи способи їх викладу і логіку розгортання. Але перед тим слід більш чітко прояснити архетипову природу й структуру гуманітарної сфери, яка може впливати з цієї природи.

Питання архетипової структури гуманітарної сфери

Науково обґрунтований аналіз викликів розвитку людини та відповідей на них і духовно-мистецький супровід цього аналізу — завдання такого важливого елемента гуманітарної сфе-

ри, як *гуманітаристика*, яка постає її самоусвідомленням, генератором цінностей, смислів і проєктів, на основі чого можливі не просто абстрактні стратегії гуманітарної сфери, а *стратегії гуманітарної політики*. Постає Г. Сковороди в українській історії, філософії — наочний приклад того, як гуманітаристика може впливати на гуманітарну сферу в цілому.

В результаті в гуманітарній сфері можна виділити три ключові виміри, які з необхідністю проявляються в будь-яких цивілізаційних умовах:

- 1) процес взаємодії людини й суспільства в контексті загроз і викликів;
- 2) усвідомлення й духовне спрямування цього процесу — гуманітарна наука і культура;
- 3) управління процесом і результатами взаємодії людини й суспільства — гуманітарна політика.

Ці три виміри умовно можна назвати **соціокультурним, духовно-культурним і політико-управлінським**. Вони становлять *архетипову (архетипово-антропологічну) структуру гуманітарної сфери*, адже існують у будь-яких країнах у будь-які часи. Разом із тим, у часі-просторі кожної країни, яка формує певну цивілізацію чи входить у більш широкий цивілізаційний контекст, маємо доволі велике соціокультурне, духовне й політико-управлінське розмаїття проявів гуманітарної сфери, яка змінюється на кожному історичному етапі і залежить від ментальності та ідентичності (ідентичностей) того чи іншого народу.

Пропонуючи таку структуру, слід розуміти, що вона дозволяє чіткіше усвідомити елементи гуманітарної сфери як наслідок відповідних викликів людині й суспільству.

В будь-які епохи розвитку країни, особливо в кризові, наприклад, під час війни, постає потреба у збереженні цінностей цього суспільства і спрямуванні його громадян на їх підтримання і захист, чим займається гуманітарна наука, мистецтво й культура загалом. Отже, *розвиток гуманітарної сфери значною мірою зумовлений розвитком гуманітаристики*, представники якої не лише спрямовують гуманітарну сферу, а й задають її духовні смисли, без чого вона

втрачає цілісність і входить у стан хаосу. Однак це по-різному відбувається в демократичних, авторитарних і тоталітарних країнах.

Гуманітарна сфера й гуманітаристика в демократичних, авторитарних і тоталітарних країнах

Як залежить гуманітарна сфера з її вимірами від соціального ладу у суспільстві? У ХХІ ст. ми добре розуміємо, що в демократичних, авторитарних і тоталітарних (неототалітарних) країнах при спільності вказаної інваріантної структури гуманітарної сфери її *мета, функціонування і розвиток* будуть принципово різними.

У демократичній країні гуманітарна сфера — сфера безпеки і розвитку людської особистості, в авторитарних і тоталітарних країнах ця сфера стає засобом маніпуляції людиною з метою використання її владою. В демократичних країнах з ринковою економікою кожна людина та/або сім'я сама формує свою гуманітарну сферу, є лише одне обмеження — не порушувати юридичні закони й моральні принципи; в авторитарних і тоталітарних країнах гуманітарна сфера завжди нав'язується людині «згори» і таке нав'язування передбачає репресивність і саморепресивність. Іншими словами, за умов демократії маємо акцент на ліберальній стратегії розвитку гуманітарної сфери, за умов авторитаризму й тоталітаризму — на державницько-соціальной, що обертається на *патерналістську*, в якій свобода особистості приноситься в жертву контрольованій згори «безпеці» й «стабільності». Важливо розуміти, що у просторі демократії ліберальна стратегія може поєднуватися з державницько-соціальною, тоді як в авторитарних і тоталітарних режимах є однозначне домінування державницько-соціальної стратегії гуманітарної політики, що еволюціонує в патерналізм, який, обіцяючи людині безпеку й стабільність, забирає їх заради «вищої суспільної мети».

Отже, відмінність тоталітарної, авторитарної та демократичної гуманітарних сфер — у мірі свободи людини, поваги до свободи Ін-

шого й до законів, які зумовлюють це. Тобто в тоталітарних і авторитарних країнах гуманітарна сфера не є відсутньою, маємо тут і гуманітаристику — відповідну науку й культуру, є й гуманітарна політика, але така гуманітарна сфера парадоксально спрямована проти людини, її гідності і свободи. В тоталітарних і авторитарних країнах гуманітарна сфера *не є гуманістичною*.

Демократичний характер гуманітарної сфери не означає автоматичного розвитку гуманізму, проте можливостей для розвитку *практик людяності* й осмислення цих практик тут значно більше. При цьому слід усвідомити, що авторитарні й тоталітарні режими сучасності виступають у масках демократії, тому нам слід аналізувати не політичні й правові декларації, навіть прописані у Конституціях, а реальні відносини між людиною і людиною, людиною і державою, людиною і культурою, які закріплені в усталених традиціях.

Зрозуміло, що і гуманітарна наука, і культура, і гуманітарна політика, які осмислюють, формують і спрямовують розвиток гуманітарної сфери, за умов демократії, авторитаризму й тоталітаризму будуть принципово різними. При цьому принципово важливо усвідомити, що вільний і гуманістичний характер гуманітарної науки і культури загалом у демократичному суспільстві значною мірою зумовлений *вільним характером філософії* у цьому суспільстві. Прояснимо це глибше.

Філософія як наука і мистецтво та її значення для гуманітарної сфери: постать Григорія Сковороди

Філософія має фундаментальне значення для гуманітарної сфери, адже вона продукує світоглядні цінності, без яких розвиток цієї сфери стає хаотичним, гальмується, а інколи й деформується. Принципово важливою для розвитку гуманітарної сфери за умов демократії є *свобода думки й комунікації* інтелектуалів. Її дистрофія призводить до втрати демократичних орієнтирів гуманітарної сфери, яка може ставати інструментом маніпуляції авторитар-

ної влади. Іншими словами, за умов демократії духовно-культурний вимір гуманітарної сфери повинен бути достатньо незалежним від рефлексивно-управлінського. Інакше гуманітарна наука і культура ідеологізуються і не актуалізують особистість, а пригнічують її.

Надзвичайно важливим у філософії є творче усамітнення, а після нього діалог — і між філософами, і з усією культурою. Саме в поєднанні творчого усамітнення і діалогу у філософії проявляється свобода. Проте діалог відбувається не лише між філософами та між філософом і культурою (культурами); це і *внутрішній* діалог. У цьому плані покажемо є вислів Г. Сковороди: «Воістину моя самотність відкрила мені небо!» [6, с. 15].

Внутрішній діалог філософа не лише змістовний, пов'язаний з роботою критичного мислення щодо власних ідей, це ще й діалог між *різними способами викладу думок* у філософському тексті — теоретичним, есеїстичним, мистецьким [7; 8].

* * *

Звернення до філософії Г. Сковороди актуалізує визначення філософії не лише як науки, а й як есеїстики та мистецтва. Потрібне її інтегральне визначення, яке поєднає всі ці її прояви у культурі. У низці робіт я запропонував визначити філософію як духовне розв'язання основної суперечності свого часу й вічних трагічних суперечностей людського буття і світу [8; 9, с. 226–231].

Очевидно, що існує наукова філософія, в якій зазначені суперечності розв'язуються в теоретичній формі — у формі понять і категорій, поєднаних у систему. Таке розв'язання можливе й у формі смислообразів і метафор — тоді маємо філософську есеїстику (есеїстичну філософію) [9, с. 240–244] і філософську публіцистику [9, с. 246–248]. Але можливе й філософське мистецтво [9, с. 248–250]; якщо його розуміти у строгому сенсі, то це спосіб проявлення філософії в культурі, в якому основна суперечність свого часу і вічні суперечності розв'язуються у взаємодії не просто концептуальних образів, а *концептуальних*

персонажів [10], більше того, *концептуальних героїв* [7, с. 70], які вступають у діалогову взаємодію, причому взаємодіють не лише на рівні слів та ідей, а й на рівні вчинків і відносин.

У творчості Г. Сковороди внутрішній діалог науки, есеїстики, публіцистики й мистецтва відбувався доволі глибоко й інтенсивно. Це було тим більш важливо, що в його часи стояла проблема започаткування української філософської мови, яка б поєднувала різні форми виявлення філософії. Український дослідник І. Іваньо влучно зазначає: «Перед Сковородою постало складне завдання: розробити мову художньої та науково-філософської прози. Ні того, ні другого в повному значенні цього слова не знало українське письменство» [11, с. 30]. Погоджуючись з такою думкою, що була висловлена 40 років тому, сьогодні можна лише додати, що перед Г. Сковородою постало також завдання створення *художньо-філософської прози*, більше того, *художньо-філософської мови*. І філософ впорався з цим завданням, зробивши для української культури не менше, ніж І.В. Гете для німецької. Так само, як і І.В. Гете, Г. Сковорода є передусім *філософським письменником і філософським поетом*, який розвивав українське філософське мистецтво в його вербальних виявах.

Цікаво, що *саме філософське мистецтво найбільшою мірою впливає на розвиток гуманітарної сфери*. Це зумовлено тим, що виявлення цінностей в ньому відбувається завдяки концептуальним персонажам, більше того, концептуальним *героям*, яких читач і глядач сприймає не лише раціонально, а й чуттєво, сердечно, а тому їхні слова і дії стають для нього і зрозумілими, і значущими. Таких концептуальних героїв ми зустрічаємо у діалогах Г. Сковороди.

Зі сказаного випливає, що філософське мистецтво можна трактувати й у широкому сенсі — як органічну єдність філософської есеїстики, філософської публіцистики, філософської прози й філософської поезії [7, с. 68; 8]. Ця єдність, що доповнюється гуманістичним змістом, — специфічна ознака вчення Г. Сковороди, яка вирізняє його серед багатьох інших філософів.

Діалоговість і життєва наповненість філософського мистецтва Григорія Сковороди

Концептуальні герої в сквординівських діалогах стають більше ніж персонажами саме тому, що виявляють *героїзм розуміння* Іншого, *героїзм відкритості* Іншому, його світоглядній позиції. Такий *духовний героїзм* властивий їм саме тому, що він був глибинно властивий їх творцю.

Важливо усвідомити, що філософські діалоги Г. Сковороди в цьому плані принципово відрізняються від філософських діалогів інших авторів, зокрема платонівських. Якщо в діалогах Платона маємо головного промовця, який проясняє для інших суть істини (це, зазвичай, такий персонаж як Сократ), а ці інші або плутаються у суперечностях, або благоговійно сприймають настанови головного персонажа, то в діалогах Г. Сковороди немає головних промовців, там всі є рівноправними учасниками діалогу, адже *разом шукають істину*, доповнюючи один одного і розвиваючи ідеї співрозмовників. Можна припустити, що такий спосіб ведення діалогів — сутнісна ознака української ментальності, для якої органічними є демократичні тенденції. В цьому контексті слід погодитися з думкою І. Іваньо про те, що специфіка діалоговості Г. Сковороди спирається «на мовні традиції ораторсько-полемічної прози — на твори полемістів та барокових проповідників другої половини XVII ст.» [11, с. 30].

Г. Сковорода творить справжні філософські діалоги, а не обмін монологіями, коли кожен з учасників прагне придушити Іншого своїми ідеями. Це діалоги, в яких кожен чує іншого учасника і прагне не критикувати його, а доповнювати й розвивати його світоглядну позицію. В результаті маємо не просто учасників діалогів, не просто їх персонажів, а героїв діалогів, адже вони розвиваються в ході діалогу, долають свої межі, світоглядно поєднуються з Іншим. Тому *сковородинівські діалоги — справжнє філософське мистецтво, яке має свою драматургію*.

При цьому діалогічність у філософії Г. Сковороди ми бачимо не лише безпосередньо — у жанрі філософських діалогів, а й у його філо-

софських трактатах, притчах і байках, у філософській поезії. В усіх своїх творах він прагне не лише поєднати концептуальний образ і смисл, а й звернутися до читача, запросити його до діалогу. У Григорія Савовича маємо не просто *діалоговість* — наявність діалогів у текстах, а *діалогічність* — усвідомлену відкритість світоглядній позиції Іншого, яка піднімає його твори над декларативністю, наповнює їх художньою енергійністю і життєвістю.

Отже, Г. Сковорода вплинув на розвиток гуманітарної сфери й гуманітаристики України саме як *митець у філософії*. Не можна не погодитися з думкою І. Іваньо про те, що «вражають... пристрасність та емоційна наснаженість творів Сковороди» [11, с. 28]. Разом із тим, це «не суперечить раціонально-логічному аспекту його творів» [11, с. 28]. Адже філософське мистецтво — це завжди поєднання інсайту й катарсису в житті і тексті.

Філософське мистецтво Г. Сковорода є не лише мистецтвом творення текстів, це ще й *мистецтво життя*. Більше того, слід констатувати єдність життя і творчості українського мислителя, що споріднює його з Сократом. І. Іваньо слушно наголошує, що «філософ дорогою ціною обстоював свій спосіб життя і дожив своїм ученням, яке перебувало у цілковитій гармонії з цим способом, що не могло не накласти... емоційно-пристрасного відбитку на його ідеї» [11, с. 28].

Тут ми можемо вияскравити два важливі попередні висновки.

1. Філософське мистецтво з необхідністю означає поєднання творчості й життя, що робить його автора моральним авторитетом, а отже, здатним впливати на гуманітарну сферу і сучасності, і майбутнього.

2. Якщо філософське мистецтво в будь-якій країні актуалізує й духовно спрямовує розвиток її гуманітарної сфери завдяки своїй діалоговості, єдності з життям, чуттєвому та образно-смісловому характеру, то в Україні це відбувається з подвійною силою, що зумовлено архетипами української ментальності й культури.

Другий висновок потребує більш детального прояснення.

Григорій Сковорода як виразник і творець архетипів української культури

В творчості Г. Сковорода чітко вимальовуються ті ключові архетипи української культури, які укорінені ще в ментальності Київської Русі. Це **світоглядна толерантність, персоналізм, глибинний оптимізм і кордоцентризм** [12]. У своєму поєднанні вони означають **гуманізм української культури й ментальності**, що проявляється, зокрема, в тому, що вона ніколи не була імперською. Носії цієї культури і ментальності завжди прагнули до свободи, а не до влади. Тому й боролися не за владу, як їхні великодержавні й імперські сусіди, а за свободу.

У цьому плані Г. Сковорода можна назвати *архетиповим українцем*. Все своє життя він відстоював і творив свою свободу, передаючи свій *досвід свободи* іншим за допомогою філософських текстів. Саме на прикладі життя і творчості Г. Сковорода яскраво можна побачити значення духовної свободи творця світоглядних цінностей гуманітарної сфери. Це вдало показали М. Попович, С. Кримський, І. Драч у книзі, присвяченій перипетіям долі Г. Сковорода [13].

Важливо усвідомити, що Г. Сковорода є і виразником, і творцем архетипів української культури. І таке ставлення до архетипів він пропонує всім своїм читачам — кожен з них має ставати *філософом своєї долі*, творчо актуалізувати архетипові ознаки своєї культури в індивідуальному житті й спілкуванні. Отже, йдеться не просто про розвиток гуманітарної сфери в річищі зазначених архетипів, які подаються «згорі». Вони повинні розгортатися у вільній *самореалізації* кожної людини і вільному діалозі між людьми. Лише це буде сприяти, висловлюючись мовою філософа, «сродній» ідентичності українців і, відповідно, такій самій *«сродній» суб'єктності України*. Саме така суб'єктність постає головним критерієм перемоги у російсько-українській війні; ключове завдання розвитку гуманітарної сфери — актуалізувати «сродну», органічну ідентичність і суб'єктність нашої країни й кожного її громадянина.

Гуманізм філософського мистецтва Григорія Сковороди: всупереч реаліям епохи

Життєвий шлях Г. Сковороди припав на XVIII ст., в ході якого відбувалося розмивання християнських духовних цінностей в Європі, що на початку XIX ст. вплинуло на еволюцію гуманітарної сфери всіх європейських країн — відбувався рух від теоцентризму до антропоцентризму. Цей антропоцентризм був зовсім іншим, ніж ренесансний гуманізм, він ніс із собою ідею кривавої розплати монархії, аристократії й духовенства за століття панування.

Наприкінці XVIII ст. маємо Велику французьку революцію, яка кинула виклик авторитарному абсолютизму, в тому числі і в питаннях формування гуманітарної сфери. Монархію замінила влада народу, яка, проте, доволі швидко стала владою натовпу, що, як відомо, супроводжувалася кривавим терором, а потім перейшла у новий абсолютизм — владу імператора Наполеона Бонапарта. Ці події показали, що недостатньо скинути абсолютизм і авторитаризм для того, щоб виник демократичний лад і демократична гуманітарна сфера. Справжня революція є не стільки запереченням старого, скільки творенням нового, переходячи у творчу еволюцію. Інакше революція стає вибухом, який, руйнуючи стару систему несправедливості, створює нову несправедливість і заперечує гуманізм. Найбільш пасіонарні діячі революції, виражаючи «волю мас» і бажаючи миттєвих результатів, зводять творення нового до руйнування попередньої системи, в тому числі й світоглядної, приводячи гуманітарну сферу на край прірви.

В останні роки свого життя Г. Сковорода був сучасником Великої французької революції. Саме сучасником, а не учасником чи співучасником. Мистецтво його філософування, стиль і мистецтво життя показують, що він не міг прийняти демократію без гуманізму. А на площах Парижа, де стояли гільйотини і лилася кров, була саме така демократія. В горнілі Великої французької революції, як не дивно, народжувалася не лише демократія й республіканство,

а й тоталітаризм... Адже тоталітаризм, як свідчить історія — це *бездушна й бездуховна демократія*, яка не знає гуманізму, відкидає його як щось зайве, нераціональне, те, що гальмує ефективність «революційної доцільності», не вписується в «релігію розуму», заважає історичній необхідності, не дає сповна реалізуватися «волевиявленню мас». Демократія без гуманізму стає охлократичним повстанням мас, яке рано чи пізно приводить до влади спочатку авторитарних, а потім і тоталітарних лідерів...

Діалогове філософське мистецтво Г. Сковороди — заперечення демократії без гуманізму як теорії і людяності як практики. Воно постає й запереченням імперської гуманітарної сфери, яка оточувала філософа, уловлюючи в тенета «світу».

Цілком можна погодитися з міркуваннями В. Шинкарука та І. Іваньо: «Сучасник Жан-Жака Руссо і Дені Дідро, Лессінга і Гердера, М. Новикова і О. Радищева, він глибоко сприйняв дух тогочасного просвітництва, світлу віру у всемогутність людського розуму, в неминучість торжества правди й справедливості» [14, с. 18]. При цьому слід додати, що вірячи у правду й справедливість у суспільному житті, він завжди залишався на боці людини як *особистості*, а не суспільства, класу чи спільноти. В цьому його відмінність від багатьох названих мислителів і значущість для будь-якої країни сучасності, особливо для України.

Значущість ідей філософського мистецтва Григорія Сковороди для розвитку сучасної гуманітарної сфери України

Які ідеї філософського мистецтва Г. Сковороди є найбільш важливими й актуальними?

Фундаментального значення сьогодні набуває ідея «сродної праці» Г. Сковороди. «Сродна праця» — це те, що тепер ми називаємо *самореалізацією*. Адже саме через синергію самореалізації громадян, яка є творчою і вільною, за умов демократії й формується продуктивна гуманітарна сфера, яка є і потрібною, і органічною.

Не можна не погодитися з В. Шинкаруком та І. Іваньо, які зазначають: «Новим у філософії Сквороди було те, що самопізнання він пов'язував з «сродною» суспільно корисною працею. В такій праці, що найбільше відповідає природним уподобанням людини, і полягає її щастя. Саме у відповідності природі філософ вбачає критерій розумності суспільних установ та моральних вчинків окремих людей. Заклик пізнати самого себе набуває у Сквороди гуманістичного звучання. Смісл цього абстрактного гуманізму полягав у ствердженні права кожної людини на своє щастя відповідно до пізнаних у собі природних здібностей» [14, с. 50].

Важливим є те, що «Скворода розрізняє процес праці і її результат. Результатом праці є продукт споживання, який має своїм призначенням самозбереження життя. Насолода споживанням не є суто людською насолодою. Істинною втіхою є задоволення самим процесом праці, і її дає лише «сродна» праця» [14, с. 44].

Причому сродність для Сквороди — не лише у відповідності обраної діяльності призначенню людини, а й у поєднанні з іншими людьми у співтворчій взаємодії. Таким чином, маємо два виміри сродності — особистісний і комунікативний. Це *сродна відповідність* праці призначенню людини й *сродна взаємодія* людей. Вони пронизують усі твори Г. Сквороди і все його життя.

Для усвідомлення й набуття сродності слід спочатку очистити своє Я — і світоглядно, і морально. Тоді сродність стає не просто відповідністю собі, а відповідністю *найкращому в собі*, тому, що піднімає над буденністю й деструктивністю. «Облиш забобони, — закликає Г. Скворода, — обмий совість, а потім одягу, залиш усі свої хиби і підіймайся!» [6, с. 21].

Сродність укорінена в любові — до мудрості, до ближнього, до Батьківщини. І ця любов має випереджальний характер, її не слід очікувати, її слід творити. «Любов виникає з любові, — пише Г. Скворода. — Коли хочу, щоб мене любили, я сам перший люблю» [6, с. 21].

Відсутність сродності в людському житті, за Г. Сквородою, породжує стани нудьги і туги.

Найбільш небезпечна нудьга. Мислитель так характеризує її: «Нудьга... — двері до всіх пристрастей і внутрішніх хвилювань» [4]. Нудьга є невидимий, але страшний ворог людини. «Не побачиш вітер, що спінує море, не побачиш і нудьгу, що хвилює душу; не відчутна, але мучить, мучить, але не відчутна. Вона — дух болісний, думка нечиста, буря люта». А ось як Г. Скворода описує тугу:

Туга люта скрізь літає
На землі і на воді;
Дух сей, наче грім, шукає
Нас у щасті і в біді [4].

Подолати ці стани можна лише сродною працею і любов'ю. Шлях особистості від нудьги через тугу до любові автор цієї статті, продовжуючи ідеї Г. Сквороди, розгорнув в окремому дослідженні «Люди туги і люди нудьги» [15].

Головний сенс ідей сродності і любові Г. Сквороди для сучасної гуманітарної сфери України полягає в тому, що ця сфера повинна бути демократичною й гуманістичною; лише на такій основі може будуватися її справжня продуктивність. Це означає, що держава не спрямовує всіх на однаковий розвиток і світогляд, а надає людині умови для розвитку й самореалізації, встановлюючи при цьому загальні закони і правила, що ведуть до здорової конкуренції й одночасно консолідації вільних особистостей.

Вище було показано, що справжня демократія з ринковими відносинами і конкуренцією, заперечуючи адміністративно-командну систему, робить акцент на ліберальній стратегії розвитку гуманітарної сфери, тоді як авторитаризм і тоталітаризм ініціюють патерналізм гуманітарної сфери та її розвитку — стратегію обміну свободи на «безпеку» і «стабільність», що кінець кінцем означає їх втрату. Ми з'ясували, що у просторі демократії ліберальна стратегія може поєднуватися з державницько-соціальною, не даючи їй стати патерналістською, тоді як в авторитарних і тоталітарних режимах маємо сумну еволюцію державницько-соціальної стратегії гуманітарної політики у патерналістську, яка закрита для прийняття

ліберальних ідей та практик і, по суті, не просто обмежує права людини, а знищує їх.

Отже, ми ще більше переконуємося, що **продуктивний розвиток гуманітарної сфери України можливий за умов такої демократії, яка означає баланс державницько-суспільної і ліберальної стратегій гуманітарної політики і недопущення антагонізмів у дискусіях між їх представниками.**

Тут слід згадати надзвичайно цікаву ідею Г. Сковорода про три світи, що утворюють реальність. Нагадаю, що це: «1) Людина, або Мікрокосм; 2) Всесвіт, або Макрокосм; 3) Символічний світ, або Біблія. У свою чергу, кожен з трьох світів поділяється на *внутрішній і зовнішній*. Внутрішнім світом у людини є душа, зовнішнім — тіло. Внутрішнє начало Всесвіту — це Бог, зовнішнє — видимий світ. І, нарешті, внутрішнє в Біблії — її символічний зміст, зовнішнє ж — зміст буквальний» [14, с. 86]. Для Г. Сковорода всі ці три світи перебувають у динамічному єднанні, що й створює багатоплановість реальності, яка нас оточує і перебуває в нас. Ця ідея пронизує всю творчість мислителя [2].

Єдність людини і Всесвіту як Мікрокосму і Макрокосму можна трактувати і як єдність *особистості і спільноти*, які постають основоположними складовими гуманітарної сфери, що зумовлює і єдність ліберальної та державницько-соціальної стратегій її розвитку. А символічний світ, який, за Г. Сковородою, є третім елементом реальності, в нашому контексті може бути осмислений як *гуманітаристика*, яка спрямовує гуманітарну сферу, осмислюючи і розвиваючи її цінності. В своєму внутрішньому бутті гуманітаристика надає цінностям глибинно-символічного звучання, що рятує їх від буквальності й вульгаризації. Разом із тим, внутрішній символізм гуманітаристики рятує цінності від мертвої раціоналізації в теоріях, відірваних від практики й життя. Для цього серед різних форм гуманітаристики необхідною є актуалізація філософського мистецтва — філософії в образно-символічних формах, які оживлюють символи і смисли теоретичних побудов. І Г. Сковороді це вдавалося якнайкраще.

Григорій Сковорода як засновник української класичної філософії і сучасна філософія: розвиток лінії гуманізму

Важливо зрозуміти, що Григорій Савович не лише створив власне філософське мистецтво, він ініціював його розвиток у цілої плеяди українських філософів. І коли ми кажемо, що Г. Сковорода — засновник української класичної філософії [16, с. 201–202] (так само, як І. Кант — засновник німецької філософської класики), то йдеться про філософію передусім в її *образно-символічних виявах*. На відміну від І. Канта, який започаткував теоретичну філософську класику Німеччини, Г. Сковорода ініціював *класику філософського мистецтва України*, що глибинно відповідає ментальності українців. В цьому плані Г. Сковорода можна називати не лише «українським Сократом», а й «українським Платоном», — враховуючи кількість і якість написаних філософських діалогів, і «українським Кантом», — визнаючи його роль фундатора класичної традиції української філософії.

Гуманістичні тенденції української класичної філософії як мистецтва, представленої після Г. Сковорода, наприклад, М. Гоголем, П. Юркевичем і Т. Шевченком, продовжуються і в творчості сучасних українських філософів, у яких воля до проникнення у власну екзистенцію (Мікрокосм) переплітається з бажанням охопити думкою епоху і світ (Макрокосм). Можна, зокрема, згадати філософську есеїстику В. Шинкарука [17], А. Бичко і І. Бичка [18], М. Булатова [19], Г. Горак [20], Л. Сохань [21], В. Табачковського [22], філософську публіцистику М. Поповича [23, 24], С. Кримського [25], Л. Губерського [26], В. Кременя [27], В. Андрущенка [28], В. Малахова [29], а також філософську афористику А. Головахи і Є. Головахи [30]. У всіх цих філософів ясність та образність викладу поєднується з концептуальною глибиною і гуманістичністю мислення, що дозволяє зарахувати їх до сквородинівської традиції.

У методологічному проекті метаантропології автора цієї статті поруч з теоретичними роботами представлена також есеїстика [31, 32] і афо-

ристика [33; 34]; у співавторстві з С. Пирожковим вдалося поєднати методологічну строгість з філософською публіцистикою, що уможливило творчі прориви та їх доступний виклад [35], а разом з С. Криловою — створити філософські діалоги [36], тобто ті жанри філософського мистецтва у широкому сенсі слова, які були глибоко й оригінально освоєні Г. Сковородою.

Є важлива особливість гуманізму світоглядних і методологічних стратегій сучасних українських авторів, які розвивають традицію Г. Сковороди. Йдеться, зокрема, про філософію людиноцентризму [27], метаантропологію [37] й метаантропологічний потенціалізм [35]. У цих світоглядних і методологічних стратегіях чуйне ставлення до унікального життєвого світу будь-якої людини поєднується з вимогою духовного розвитку, особистісного зростання, трансцендування.

Смислові вектори авторів сквородинівської традиції актуалізують нас зробити висновки, що **мета і смисл розвитку гуманітарної сфери — в розвитку людини, відносно якого гуманітарна сфера виступає лише засобом.** Якщо ж людина стає засобом розвитку гуманітарної сфери і «гвинтиком» суспільства, що ми бачимо в авторитарних і тоталітарних системах, то це призводить до деградації людини і стагнації як гуманітарної сфери суспільства, так і суспільства в цілому.

* * *

Ідеї філософського мистецтва Г. Сковороди та його послідовників дозволяють сьогодні підійти до розв'язання основної суперечності нашого часу — суперечності *нового гуманізму* й *неототалітаризму*, яка, зокрема, породила й нинішню війну в Україні.

Неототалітаризм можна трактувати як мережевий тоталітаризм, а новий гуманізм — як гуманізм не просто *ствічуття*, а *світоглядного розуміння* [38]. І тут надзвичайно важливим для нас стає вчення Г. Сковороди про Серце. Серце для нього не просто набір емоцій, це здатність відчувати Іншого в його потаємних глибинах. Серце з великої літери і є світоглядне розуміння Іншого. Не можна не погодити-

ся з тим, що «Серце для Г. Сковороди є «чисте зерно, що проростало і небеса, і землю», «корінь життя й оселя вогню і любові», «сама дійсна у людині Людина». Це — вічна цілісність особистості, що розриває покрови смертності і вводить людину в безодню Божественного Буття. Серце — двері у трансцендентний світ, де панує вічне життя і вічна любов» [16, с. 201].

Важливо розуміти, що новий гуманізм як гуманізм світоглядного розуміння, який протистоїть неототалітаризму і має універсальний характер, *не може бути створеним механічно й технологічно*, він передбачає те, що Жюльбер Дюран називав «архетиповою спільністю душ» [39, с. 515].

«Архетипова спільність душ» не може бути результатом домовленості; вона породжується лише *спільним екзистенціально-художнім досвідом*, який формує філософське мистецтво. Це має глибокі світоглядні наслідки — єднання відчужених і повстання принижених, єднання без ксенофобії і не заради *лише* відплати, що робить новий гуманізм насправді дієвим.

Дієвість нового гуманізму є вкрай потрібною, адже «неототалітаризм закріплює й посилює таке огидне явище як гібридний світовий порядок — систему прихованих і явних економічних, політичних й інформаційно-психологічних воєн, який стає вже *гібридним світом*. В цьому гібридному світі міжнародний світовий порядок стає хаосом, війна і мир химерно переплітаються. Дієвий і мужній новий гуманізм України спрямований на те, щоб перетворити гібридний світ у спільноту, в якій панує *гідний мир*, а не плутанина війни і миру, — і для себе, і для всього світу» [12].

Проблема неототалітаризму полягає в його прихованому характері. У просторі неототалітаризму відбувається маніпуляція «масовою свідомістю у соціальних мережах Інтернету, створюючи видимість активних громадських обговорень значущих питань та подаючи себе гіпердемократичною системою» [38, с. 5].

Сказане дозволяє припустити, що новий гуманізм, як гуманізм світоглядного розуміння і діалогу за умов демократії, не може бути синтезований з неототалітаризмом, вони ре-

презентують принципово різні способи організації буття людини і соціуму. Інша справа, що для дієвого впливу демократичних систем, які розвиваються у річищі нового гуманізму світоглядного розуміння і діалогу, на неоталітарні можливе застосування м'якої сили інформаційного впливу [40] — і філософсько-публіцистичного, і філософсько-художнього. Важливо усвідомити, що гуманістичне філософське мистецтво на кшталт того, що створив Г. Сковорода, здатне поєднувати людей, які мають різні світоглядні настанови і при цьому тримають у руках зброю.

Ця обставина повинна змінити акценти розуміння філософії й головного у філософії нинішньої України з методології пізнання, яке все зводить до об'єктів, до пізнання і творення унікального в людині і людських стосунках. Це унікальне в людині і людських стосунках парадоксально має *архетипову природу*. Не можна не погодитися з Ж. Дюраном, який зазначає: «Крім настирливої епістемології та філософії логіки, має здобути своє належне місце навчання архетипології; крім спекулювань про об'єкт і об'єктивність, нам потрібні осмислені роздуми про призначення суб'єктивності, самовираження та спілкування душ» [39, с. 515].

Сковородинівська традиція як основа органічності світоглядної суб'єктності і гуманітарної сфери України в умовах війни та миру

Знову згадаємо, що в Україні триває війна. В цих умовах найактуальнішими стають **воєнно-політичні і безпекові виклики**, які в кризових умовах стають загрозами. Воєнно-політичні виклики зумовлюють і відповідний зміст безпекової гуманітарної сфери нашої країни сьогодні. Воєнно-політичний вимір гуманітарної сфери виходить на перший план, адже йдеться не просто про самореалізацію й здоров'я, а про життя людини. Але при цьому інші виклики не втрачають свого значення, однак відповіді на будь-який із них потребують особливої світоглядної стійкості — і для особистості, і для суспільства [41]. Світоглядна стійкість Г. Ско-

вороди й одночасна відкритість сьогодні є прикладом для кожного з нас.

У процесі відповіді на виклики в умовах війни світоглядна стійкість є передусім визначеністю у виборі і захисті цінностей. Однак для того, щоб ця визначеність не перетнула червоні лінії, окреслені гуманізмом, потрібна відкритість, яка означає відкритість цінностям Іншого і, ширше, — відкритість Світові. І коли ми чуємо відомий сквородинівський вислів «Світ ловив мене, але не спіймав», світ тут треба розуміти лише як буденне і владне середовище — світ з малої літери. Тоді як Світ з великої літери завжди був з видатним українським філософом. Інша справа, що навіть у цьому сенсі його буття було не лише буттям-у-Світі, а й буттям-понад-Світом — буттям як служінням високим і сродним ідеалам у співтворчій єдності з іншими. Це породжує особливо глибоку і гуманістичну стійкість на життєвому й творчому шляху.

* * *

Підсумовуючи сказане, можна припустити, що гуманітарна сфера сучасної України є сферою сприяння безпеці, розвитку та самореалізації людини, яке здійснюють держава та громадянське суспільство в умовах загроз і викликів збройного протистояння.

В умовах війни структура складових гуманітарної сфери України формується на основі *актуальних викликів, які зумовлюють пріоритети*. Це безпекова, медична, соціально-економічна, науково-технологічна (в її гуманітарних аспектах), освітня, морально-правова й світоглядна (духовно культурна) складові, а також гуманітарно-наукова й гуманітарно-політична складові з актуалізацією безпекових питань.

Не можна не погодитися, що війна в Україні — це не просто локальний конфлікт, це — «виклик сучасній глобалізації світу...» [42, с. 5]. Хочеться лише додати, що це виклик і *гуманізації світу*, яка постає критерієм плідності глобалізації. Перемога України у війні означає збереження і розвиток цивілізаційної суб'єктності нашої країни, в тому числі *екзистенціальної суб'єктності й світоглядної суб'єктності* [35, 43], які означають здатність

вільно продукувати цінності й реалізовувати їх у щоденних життєвих практиках.

Збереження і розвиток саме світоглядної суб'єктності України — один з важливих критеріїв *реальності* перемоги. Саме в цьому випадку гуманітарна сфера нашої країни, висловлюючись мовою Г. Сковороди, буде *сродною* для неї, тобто органічною, справжньою. Тоді й розвиток гуманітарної сфери так само буде органічним, а тому дієвим і продуктивним.

Світоглядна суб'єктність, що продукується геніальними авторами не лише наукових, а й художніх філософських творів, такими як Г. Сковорода або Т. Шевченко, ініціює гуманітарну сферу, яка *приймається народом*. Більше того, вона є фундаментальним фактором і цивілізаційної суб'єктності загалом. Не підкріплена світоглядною суб'єктністю цивілізаційна суб'єктність стає чужою для країни та її народу. Світоглядна суб'єктність країни надає цивілізаційній ту «сродність», спорідненість з буттям народу, яка наповнює її гуманістичною нерепресивною силою.

При цьому слід усвідомлювати, що розвиток світоглядної суб'єктності України, що постає духовним стрижнем її цивілізаційної суб'єктності і принциповою умовою розвитку гуманітарної сфери, «стосується лише нашої країни, кожну країну, навіть консолідовану з іншими, передусім хвилює *власна... суб'єктність*» [12, с. 46]. Необхідність в умовах війни консолідації з нашими союзниками і консолідації наших союзників ставить питання глобального критерію нашої перемоги, «який є одночасно її глобальним смислом і значенням» [12, с. 46]. У всесвітньому масштабі — це перемога гуманізму і демократії над неототалітаризмом, «який сьогодні загрожує не лише Україні, а й усьому світові. В цьому реальність перемоги і її не лише військове чи геополітичне, а й екзистенціальне значення» [12, с. 46]. Саме тому демократичні країни світу і допомагають Україні, сприймаючи цю війну як екзистенціальну не лише для нашої країни, а й для себе. На цій основі демократичний світ буде сприймати екзистенціально й світоглядно близькою і нашу гуманітарну сферу, сприяючи її розвитку.

Якщо ми визнаємо, що в демократичній країні розвиток гуманітарної сфери можливий лише як засіб розвитку людської особистості навіть в умовах війни, то *головними критеріями ефективності розвитку гуманітарної сфери сучасної України є*:

1) здатність інтелектуальної еліти (наукової, мистецької, політичної, військової) аналізувати та передбачати актуальні загрози і виклики безпеці, правам людини, її самореалізації в ситуації війни й повоєнного відновлення і відповідно координувати свою діяльність;

2) актуалізація спроможності громадян продуктивно відповідати на виклики і загрози — не лише на рівні економічної поведінки і психологічних реакцій, а й на світоглядному рівні;

3) синергія держави й громадянського суспільства у формуванні інструментів та інституцій забезпечення розвитку гуманітарної сфери заради гарантування безпеки, прав і самореалізації людини.

Маю надію, що саме ці критерії будуть близькими союзникам і партнерам України в усьому світі.

* * *

Повертаючись до окресленої на початку статті суперечності між державницько-соціальною і ліберальною політичними стратегіями розвитку гуманітарної сфери і дискусій між їх представниками, можна зробити висновок, що в ситуації і війни, і повоєнного відновлення України гуманітарну сферу слід розвивати, проходячи між крайнощами цих стратегій, в ім'я захисту і розвитку головної цінності демократичного суспільства — особистості, за свободу і права якої борються сьогодні українці.

У дискусіях суб'єктів зазначених стратегій розвитку гуманітарної сфери слід виходити на *метапозицію*, що веде до гармонії і балансу, на основі яких можлива справжня перемога і над зовнішніми неототалітарними ворожими силами, і над внутрішніми — корупцією, комплексом меншовартості, анархічним розумінням свободи... Це відповідає глибинним архетипам української культури, виразником і творцем яких був наш дивовижний філософський митець Григорій Сковорода.

REFERENCES

[СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ]

1. Pyrozhkov S.I. et al. (Eds). *Natsionalna stiiikist Ukrainy: stratehiia vidpovidi na vyklyky ta vuperedzhennia hibrydnykh zahroz (National resilience of Ukraine: hybrid threats challenge response and prevention strategy)*: National Report. Kyiv, 2022. (in Ukrainian).
[Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь. Ред. кол.: С.І. Пирожков, О.М. Майборода, Н.В. Хамітов, Є.І. Головаха, С.С. Дембіцький, В.А. Смолій, О.В. Скрипнюк, С.В. Стоєцький. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ, 2022. С. 58–61.]
2. Skovoroda H. *Complete works*. Kyiv: Naukova Dumka, 1973. (in Ukrainian).
[Сковорода Г. *Повне зібрання творів*: У 2 т. Київ: Наукова думка, 1973.]
3. Skovoroda H. *Virshi. Pismi. Baiky. Dialohy. Traktaty. Prynchi. Prozovi pereklady. Lysty (Poems. Songs. Fables. Dialogues. Treatises. Parables. Prose translations. Letters)*. Kyiv: Naukova Dumka, 1983. (in Ukrainian).
[Сковорода Г. *Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи*. Київ: Наукова думка, 1983.]
4. Skovoroda H. *Filosofski traktaty (Philosophical treatises)*. (in Ukrainian). https://www.ukrlib.com.ua/books/printitzip.php?tid=1905#google_vignette
[Сковорода Г. *Філософські трактати*.]
5. Khamitov N.V. Philosophical anthropology: world and domestic contexts. *Visn. Nac. Acad. Nauk Ukr.* 2021. (5): 81–94. <https://doi.org/10.15407/visn2021.05.081>
[Хамітов Н.В. Філософська антропологія: світовий та вітчизняний контексти. *Вісник НАН України*. 2021. № 5. С. 81–94.]
6. Skovoroda H.S. *Vybrani aforyzmy (Selected aphorisms)*. Kharkiv, 2020. (in Ukrainian).
[Сковорода Г.С. *Вибрані афоризми*. Харків: Фоліо, 2020.]
7. Khamitov N.V. Academic philosophy as science and art. *Visn. Nac. Acad. Nauk Ukr.* 2022. (4): 59–73. <https://doi.org/10.15407/visn2022.04.059>
[Хамітов Н.В. Академічна філософія як наука і мистецтво. *Вісник НАН України*. 2022. № 4. С. 59–73.]
8. Khamitov N. *Filosofiya: bytiye, chelovek, mir (Philosophy: being, man, world)*. Kyiv, 2017. (in Russian).
[Хамітов Н. *Філософія: бытие, человек, мир. От метафизики к метаантропологии*. Изд. 4-е, испр. и доп. Киев: КНТ, 2017.]
9. Khamitov N.V., Krylova S.A. *Liudyna i kultura: slovnyk. Filosofska antropohiia, filosofiiia kultury, kulturolohiia (Man and culture: dictionary. Philosophical anthropology, philosophy of culture, culturology)*. Kyiv, 2023. (in Ukrainian).
[Хамітов Н.В., Крилова С.А. *Людина і культура: словник. Філософська антропологія, філософія культури, культурологія*. 2-ге вид., виправл. і доп. Київ: КНТ, 2023.]
10. Deleuze G., Guattari F. *Quést-ce que la philosophie? Les Éditions de Minuit, 1991.*
[Делез Ж., Гваттари Ф. *Что такое философия?* М., СПб.: Алетейя, 1998.]
11. Ivanu I. Hryhorii Skovoroda. In: Skovoroda H. *Virshi. Pismi. Baiky. Dialohy. Traktaty. Prynchi. Prozovi pereklady. Lysty (Poems. Songs. Fables. Dialogues. Treatises. Parables. Prose translations. Letters)*. Kyiv: Naukova Dumka, 1983. (in Ukrainian).
[Іваньо І. Григорій Сковорода. У кн.: Сковорода Г. *Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи*. Київ: Наукова думка, 1983.]
12. Pyrozhkov S.I., Khamitov N.V. War and peace in Ukraine: ways to real victory and development. *Visn. Nac. Acad. Nauk Ukr.* 2022. (9): 38–49. <https://doi.org/10.15407/visn2022.09.038>
[Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Війна і мир в Україні: шляхи до реальної перемоги та розвитку. *Вісник НАН України*. 2022. № 9. С. 38–49.]
13. Popovych M., Krymskyi S., Drach I. Hryhorii Skovoroda. *Zhyttia vydatnykh ukraintsv (Hryhorii Skovoroda. The lives of prominent Ukrainians)*. Kharkiv, 2021. (in Ukrainian).
[Попович М., Кримський С., Драч І. *Життя видатних українців*. Харків: Фоліо, 2021.]
14. Shynkaruk V., Ivanu I. Hryhorii Skovoroda. In: Skovoroda H. *Complete works*. Vol. 1. Kyiv: Naukova Dumka, 1973. (in Ukrainian).
[Шинкарук В., Іваньо І. Григорій Сковорода. У кн.: Сковорода Г. *Повне зібрання творів*: У 2 т. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1973.]
15. Khamitov N. *Lyudi toski i lyudi skuki (People of melancholia and people of boredom)*. Kyiv, 2021. (in Russian).
[Хамітов Н. *Люди тоски и люди скуки*. Изд. 5-е, испр. и доп. Киев: КНТ, 2021.]

16. Khamitov N., Harmash L., Krylova S. *Istoriya filosofiyi: problema lyudyny ta yiyi mezh (History of philosophy: the problem of man and their limits)*. Kyiv, 2014. (in Ukrainian).
[Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. *Історія філософії: проблема людини та її меж*. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навч. посібник зі словником. Вид. 3-тє, перероб. та доп. Київ: КНТ, 2014.]
17. Shynkaruk V. Faith, Hope, Love. *Viche*. 1994. (3): 145–150. (in Ukrainian).
[Шинкарук В. Віра, Надія, Любов. *Віче*. 1994. № 3. С. 145–150.]
18. Vuchko A.K., Vuchko I.V. *Fenomen ukraïnskoi intelihentsii. Sproba ekzystentsialnoho doslidzhennia (The phenomenon of Ukrainian intelligentsia. An attempt at existential research)*. Kyiv, 1995. (in Ukrainian).
[Вичко А.К., Вичко І.В. *Феномен української інтелігенції. Спроба екзистенціального дослідження*. Київ: Друкарня ПЗЗ, 1995.]
19. Bulatov M. *Filosofskiy shchodennyk (Philosophical diary)*. Kyiv, 2018. (in Ukrainian).
[Булатов М. *Філософський щоденник*. Київ: Стілос, 2018.]
20. Gorak A. *Sorok sorokov (A whole myriad)*. Kyiv, 2009. (in Russian).
[Горак А. *Сорок сороков*. Киев: Стилос, 2009.]
21. Sokhan L.V. *Iskusstvo zhiznetvorchestva. Prednaznachenije. Zhiznetvorchestvo. Sud'ba (The art of life creation. Purpose. Life creation. Destiny)*. Kyiv, 2010. (in Russian).
[Сохань Л.В. *Искусство жизнетворчества. Предназначение. Жизнетворчество. Судьба*. Киев: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2010.]
22. Tabachkovskiy V.H. *U poshukakh nevtrachenoho chasu (In search of not lost time)*. Kyiv, 2002. (in Ukrainian).
[Табачковський В.Г. *У пошуках невтраченого часу*. Київ: Парапан, 2002.]
23. Porovuch M. *Narys istorii kultury Ukrainy (Outline of the history of Ukraine's culture)*. Kyiv, 1998. (in Ukrainian).
[Попович М. *Нарис історії культури України*. Київ: Арт-Ек, 1998.]
24. Porovuch M. *Buty lyudynoiu (To be a human)*. Kyiv, 2016. (in Ukrainian).
[Попович М. *Бути людиною*. Київ: Києво-Могилянська академія, 2016.]
25. Krymskiy S. *Filosofiya kak put' chelovechnosti i nadezhdy (Philosophy as a way of humanity and hope.)* Kyiv, 2000. (in Russian).
[Крымский С. *Философия как путь человечности и надежды*. Киев: Курс, 2000.]
26. Huberskiy L., Andrushchenko V., Mykhalchenko M. *Kultura. Ideolohiia. Osobystist (Culture. Ideology. Personality)*. Kyiv, 2002. (in Ukrainian).
[Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. *Культура. Ідеологія. Особистість*. Київ: Знання України, 2002.]
27. Kremen V.H. *Filosofiya lyudynotsentryzmu v stratehiiah osvitynoho prostoru (Philosophy of anthropocentrism in the strategies of educational space)*. Kyiv, 2009. (in Ukrainian).
[Кремень В.Г. *Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору*. Київ: Педагогічна думка, 2009.]
28. Andrushchenko V. *Orhanizovane suspilstvo: problemy suspilnoi samoorganizatsii ta instytualizatsii v period radykalnykh transformatsii v Ukraini na rubezhi stolit: dosvid sotsialno-filosofskoho analizu (Organized society: problems of social self-organization and institutionalization during the period of radical transformations in Ukraine at the turn of the century: experience of socio-philosophical analysis)*. Kyiv, 2018. (in Ukrainian).
[Андрущенко В. *Організоване суспільство: проблеми суспільної самоорганізації та інституалізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу*: у 2 кн. Кн. 1: Від мрії до дії. Кн. 2: Філософія новітнього державотворення. 3-тє вид., виправл., доп. Київ: Знання України, 2018.]
29. Malakhov V. *Pravo buty soboiu (The right to be oneself)*. Kyiv, 2008. (in Ukrainian).
[Малахов В. *Право бути собою*. Київ: Дух і Літера, 2008.]
30. Golovakha A., Golovakha E. *O... i kak tozhno koroche (About... and as shortly as possible)*. Kyiv, 2018. (in Russian).
[Головаха А., Головаха Е. *О... и как можно короче*. Київ: Дух і Літера, 2018.]
31. Khamitov N. *Filosfiya odinochestva. Opyt vzhivaniya v problemu. Odinochestvo zhenskoye i muzhskoye (The Philosophy of a Solitude. An Experience of Deep Insight into the Problem. The solitude of women and the solitude of men)*. Kyiv: Naukova Dumka, 1995. (in Russian).
[Хамитов Н. *Философия одиночества. Опыт вживания в проблему. Одиночество женское и мужское*. Киев: Наукова думка, 1995.]
32. Khamitov N.V. *Filosofsko-antropologicheskie esse (Philosophical-anthropological essays)*. Kyiv, 2018. (in Russian).
[Хамитов Н.В. *Философско-антропологические эссе*. Киев: КНТ, 2018.]
33. Khamitov N.V. *Aforizmy svobody (Aphorisms of freedom)*. Kyiv, 2010. (in Russian).
[Хамитов Н.В. *Афоризмы свободы*. Киев: Афтар, 2010.]
34. Khamitov N. *The Mystery of Male and Female Nature. Healing Aphorisms*. Sofia: Kibea, 2022.

35. Pyrozhkov S., Khamitov N. *Tsyvilizatsiina subiektnist Ukrainy: vid potentsii do novoho svitohliadu i buttia liudyny (Ukraine as a civilizational subject: from potencies to a new worldview and human existence)*. Kyiv: Naukova Dumka, 2020. (in Ukrainian).
[Пирожков С.І., Хамітов Н.В. *Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини*. Київ: Наукова думка, 2020.]
36. Khamitov N., Krylova S. *Etika: put' k krasote odnosheniy. Metaantropologicheskiiy analiz (Ethics: the path to the beauty of relationships. Metaanthropological analysis)*. Kyiv, 2017. (in Russian).
[Хамітов Н., Крылова С. *Этика: путь к красоте отношений. Метаантропологический анализ*. 4-е изд., доп. и перераб. Киев: КНТ, 2017.]
37. Khamitov N.V. *Filosofska antropohiia: aktualni problemy. Vid teoretychnoho do praktychnoho povorotu (Philosophical anthropology: topical problems. From theoretical to practical turn)*. Kyiv, 2023. (in Ukrainian).
[Хамітов Н.В. *Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту*. 5-те вид., виправл. і доп. Київ: КНТ, 2023.]
38. Khamitov N.V. The war in Ukraine and the new humanism: David versus Goliath. *Education and Society*. 2022. (4): 5. (in Ukrainian).
[Хамітов Н.В. Війна в Україні і новий гуманізм: Давид проти Голіафа. *Освіта і суспільство*. 2022. № 4. С. 5.]
39. Durand G. *Les structures anthropologiques de l'imaginaire*. Armand Colin, 2020.
[Дюран Ж. *Антропологічні структури уявного*. Київ: Києво-Могилянська академія, 2021.]
40. Nye J. *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs Group, 2004.
41. Pyrozhkov S.I., Bozhok Ye.V., Khamitov N.V. National resilience of the country: strategy and tactics of anticipation of hybrid threats. *Visn. Nac. Acad. Nauk Ukr*. 2021. (8): 74–82. <https://doi.org/10.15407/visn2021.08.074>
[Пирожков С.І., Божок Є.В., Хамітов Н.В. Національна стійкість (резильєнтність) країни: стратегія і тактика випередження гібридних загроз. *Вісник НАН України*. 2021. № 8. С. 74–82.]
42. Smolii V.A., Yas O.V. The contemporary Russian-Ukrainian war in the light of postcolonialism. *Visn. Nac. Acad. Nauk Ukr*. 2022. (6): 3–15. <https://doi.org/10.15407/visn2022.06.003>
[Смолій В.А., Ясь О.В. Сучасна російсько-українська війна у світлі постколоніалізму. *Вісник НАН України*. 2022. № 6. С. 3–15.]
43. Pyrozhkov S.I. et al. (Eds). *Ukraina yak tsyvilizatsiynyi subiekt istorii ta suchasnosti (Ukraine as a civilizational subject of history and modernity): national report*. Kyiv, 2020 (in Ukrainian).
[*Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь*. Ред. кол.: С.І. Пирожков, В.А. Смолій, Г.В. Боряк, Я.В. Верменич, С.С. Дембіцький, О.М. Майборода, С.В. Стоєцький, Н.В. Хамітов, Л.Д. Якубова, О.В. Ясь. Інститут історії України НАН України. Київ: Ніка-Центр, 2020.]

Nazip V. Khamitov

Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8193-9383>

PHILOSOPHICAL ART OF HRYHORIY SKOVORODA AND DISCUSSIONS ON THE DEVELOPMENT OF THE HUMANITIES SPHERE OF UKRAINE

The article defends the idea that the development of the country's humanities sphere is guided in terms of worldview by the philosophy of this country in the polyphony of its manifestations in culture – by both theoretical philosophy and philosophical art. The author proves the productivity of Hryhoriy Skovoroda's philosophical art approaches for resolving the contradictions in the discussions between the representatives of the statehood-social and liberal strategies for the development of the humanities sphere of Ukraine. The necessity and possibility of a harmonious resolution of this contradiction in dialogue, by reaching a metaposition and finding a balance between the extremes, has been established. It is shown that this deeply corresponds to the archetypes of Ukrainian culture, the exponent and creator of which was Hryhoriy Skovoroda and the followers of his tradition.

Keywords: Hryhoriy Skovoroda, humanities sphere, philosophy, philosophical art, theoretical philosophy, essayistic philosophy, philosophical opinion articles, humanism, congenial work, meta-anthropology, meta-anthropological potentialism, anthropocentrism, worldview tolerance, personalism, cordocentrism.

Cite this article: Khamitov N.V. Philosophical art of Hryhoriy Skovoroda and discussions on the development of the humanities sphere of Ukraine. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr*. 2023. (6): 84–99. <https://doi.org/10.15407/visn2023.06.084>